

S. Zavetny, A. Ponomaryov, S. Pazynich

PARTNERSHIP OF BUSINESS AND UNIVERSITIES AS CONDITION OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF COUNTRY

It is shown that from conservatism of modern education its maintenance and character does not answer new public requirements that negatively affects skilled providing of business. The system of partnership of business and universities as mean of effective decision of the indicated problem is offered.

УДК 373.5.016:172.12

Терещенко А. Б.

ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ РЕЛЕВАНТНІСТЬ: АНАЛІЗ ДУМОК СТАРШОКЛАСНИКІВ ШКІЛ ЛУГАНСЬКОЇ ТА ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

У статті на основі емпіричного дослідження, проведеного протягом 2005–2006 навчального року, висвітлюються проблеми запровадження громадянської освіти в загальноосвітніх навчальних закладах України. Проаналізовано ставлення учнів до предмета, а також окреслено загальні проблеми щодо можливості формування громадянськості учнівської молоді у навчальному процесі.

Одне із важливих суспільних завдань національної освіти – підготовка молоді до відповідального життя в демократичній і правовій державі. Школа покликана залучити молодь до громадянської культури, сформувати громадянську компетентність, готовність і здатність людини до активної участі у справах суспільства на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків. Саме тому громадянська освіта й виховання вважаються основним компонентом системи освіти в Україні [1; 2; 3].

Зусиллями державних освітніх інституцій, педагогічних асоціацій та спілок учителів суспільствознавчих дисциплін і громадянської освіти, неурядових організацій розроблено документи, які визначають мету, завдання, зміст і методи громадянської освіти, громадянські принципи і цінності: Концепція громадянського виховання особистості [4], Концепція громадянської освіти в Україні [5], Концепція 12-річної загальної середньої освіти [6]. Громадянська освіта стала складовою Державного стандарту базової і повної середньої освіти [7].

За останні роки з'явилося друком чимало публікацій вітчизняних авторів, присвячених пробле-

мам громадянської освіти. Так, В. Іванчук [8], О. Сухомлинська [1], К. Чорна [9] зводять громадянську освіту до патріотичного виховання, формування національної самосвідомості й правової культури. Натомість, О. Дем'янчук [10], І. Жадан [11], С. Клепко [12], Л. Овдієнко [13], С. Рябов [14] наголошують на політичній складовій громадянської освіти, необхідності формування у молоді демократичної суспільно-політичної культури. Так, С. Рябов зазначає: «Громадянська освіта, будучи важливим чинником політичної соціалізації особистості, у демократичному (а надто перехідному до демократичного) суспільстві має полягати у культивуванні вартостей прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння особистості захищати власні права від зазіхань з боку інших людей чи то влади, формуванні громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширенні критичного ставлення людей до уряду й виданих ним постанов і рішень, мотивуванні індивідів до участі у розв'язанні проблем громадського життя» [14, с. 56].

Концепція 12-річної загальної середньої освіти містить мету, яку ставить також громадянська

освіта, – розвиток індивідуальності учня, виходячи з його здібностей, інтересів і потреб; виховання учня як громадянина України – вільної, демократичної, освіченої людини, здатної до незалежної дії; формування вмінь, навичок і потреби у навчанні впродовж усього життя, а також здатності до практичного і творчого використання набутих знань; виховання в молоді духовності, моральної, художньо-естетичної культури та формування її світогляду та світосприйняття [6, с. 3–7].

Громадянська освіта у тій чи іншій формі існує в школах України близько десяти років і сформована певна її система: громадянська освіта викладається як окремий предмет (факультативна модель), через інші предмети навчального плану (міжпредметна модель), через залучення учнів до шкільного самоврядування, через позакласні та позашкільні заходи, через організацію активної соціальної практики та колективних творчих справ. Разом із тим в Україні відсутні моніторинг й оцінка ефективності або значення громадянської освіти у формуванні громадянських компетентностей учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Запропонована стаття – це спроба висвітлити проблеми запровадження громадянської освіти в загальноосвітніх навчальних закладах з точки зору самих реципієнтів – учнів.

Об'єкт дослідження – формування громадянської компетентності учнів засобами громадянської освіти у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу. Предмет дослідження – сприйняття учнівською молоддю громадянської освіти та виявлення значимості предмета для орієнтації в соціумі. Таким чином, ця стаття має на меті аналіз ставлення учнів 11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів України до змісту громадянської освіти та методики її викладання. Для досягнення мети ми прагнули: 1) з'ясувати, наскільки громадянська освіта відповідає потребам й інтересам учнівської молоді; 2) дослідити ефективність методів навчання громадянської освіти; 3) виявити можливості застосування набутого учнями при вивченні громадянської освіти досвіду в повсякденному житті.

Методика та організація дослідження

Наше дослідження було проведене протягом 2005–2006 навчального року та початку 2006–2007 навчального року й охопило десять міських і сільських шкіл державної форми власності Луганської та Львівської областей України. Для досягнення визначеної мети, а саме – глибинного дослідження суб'єктивних думок досвіду ви-

вчення учнями громадянської освіти, застосовано якісну методологію, не репрезентативну, а таку, що дає змогу визначити учнівське ставлення до громадянської освіти через інтерпретації інтерв'ю з суб'єктами освітнього процесу (учнями й учителями), спостереження під час уроків тощо. Канонами якісної методологічної традиції продиктована структура й стиль викладу матеріалу в статті. Н. Дензін та І. Лінкольн, автори численних посібників з якісної методології в соціальних дослідженнях (а також педагогічних наукових розвідок), пропонують термін «бриколаж», що якнайкраще ілюструє стратегічний і креативний процес комунікації дослідником складної соціальної ситуації шляхом, поєднуючи («монтажуючи») різні методи, техніки репрезентації та інтерпретації емпіричного матеріалу [15, с. 4–5]. У результаті маємо текст, який відтворює різнобічну картину, що представляє різні голоси респондентів, різноманітні думки, кути погляду на предмет дослідження, де нерідко переплітаються історичні, політичні й особисті речі. Таким чином, представлені матеріали, зібрані у двох областях України, покликані не стільки порівнювати моделі громадянської освіти в різних регіонах, скільки допомагати заглибитись у суть теоретичної проблеми дослідження, висвітлити питання запровадження громадянської освіти до навчально-виховного процесу шкіл України та виховання учнів як активних учасників громадянського процесу. Відповідно, звернення в одному з наступних підрозділів до подій Помаранчевої революції як потенційного уроку громадянськості для учнів одного з регіонів вписується (і підтверджується прикладами) в загальну аргументацію статті щодо браку демократії в школах і у відносинах учнів і вчителів.

Враження учнів від змісту курсу громадянської освіти або інших споріднених предметів, думки щодо переваг і недоліків змісту предмета, ступінь відображення в посібниках і на уроках інтересів сучасної молоді і т. д. обговорювались у 28 одностатевих фокус-групових дискусіях, в яких взяли участь 143 учні випускних класів (середній вік респондентів – 16 років). Фокус-групи добирались за власним бажанням учнів і процес роботи фіксувався на аудіоносіях. На основі аудіозапису підготовлено стенограму, яку використано під час наукового аналізу. Висловлювання учнів подано без редагування чи перекладу українською мовою (за умов, коли дискусія відбувалася російською). Такий підхід умотивовано повагою до думок і прав молодих громадян на вільне висловлювання, а також нашим намаганням внести погляди молоді в загальний дискурс щодо громадянськості, який, на

думку теоретиків і дослідників цієї проблеми, зазвичай ігнорує точку зору підлітків і молоді [16; 17]. Анонімність висловлювань респондентів у нашій розвідці забезпечено шляхом зміни імен.

Хоч випускники тільки трьох із десяти шкіл мали окремі уроки з громадянської освіти, всі учасники дослідження здобували громадянську освіту через наскрізне викладання предметів соціально-гуманітарного циклу, зміст яких дає можливість обговорювати політичні й соціальні питання, громадські справи тощо. Залежно від школи, учні згадували, що отримували знання щодо різноманітних аспектів громадянськості під час вивчення таких навчальних дисциплін, як історія, географія, правознавство, «Людина і світ», «Людина і суспільство», «Основи економіки», а також військової підготовки (для хлопців) і позакласних виховних годин. Утім, незважаючи на різницю в організації навчального процесу й географічну відстань між респондентами, їхні думки щодо вивчення громадянської освіти були схожими; подальший аналіз зібраного матеріалу демонструє, що молодь обох регіонів надавала перевагу активній діяльній моделі громадянської освіти.

Думки учнів про зміст і методику викладання предмета

Методи викладання громадянської освіти були найважливішим аспектом, що впливав на загальне враження учнів від предмета та бажання сприймати його зміст. Хоча всі вчителі погоджувалися з тим, що зміст громадянської освіти розроблено з метою виховання активних громадян, практика викладання предмета не завжди відображала процес двосторонньої цілеспрямованої діяльності вчителя та учнів задля вирішення завдань громадянської освіти. У більшості шкіл переважали інформаційно-рецептивні та репродуктивні, а не пошукові діяльнісні методи навчання. Активне залучення учнів було знівельовано. Наприклад, учні однієї середньої школи Луганської області описали навчальний процес таким чином:

«Модератор: Что бы вы изменили в преподавании гражданского образования?»

Армен: Убрали б предмет, потому что за три года мне этот предмет не интересен.

Денис: А я б изменил сам принцип его преподавания.

Армен: У нас учитель берет книжку открывает и...

Денис: Пишет тра-на-на-на-на...

Армен: Пишем конспекты эти, таблицы чертим.

Денис: Просто не интересно. Надо заинтриговать.

Армен: Автоматически это делаем.

Денис: Неправильный метод преподавания» (Луганська область).

Система шкільної освіти в Україні очевидно віддає перевагу знанням дисциплін і педагогіці, побудованим на основі переказу, запам'ятовування і пасивного сприйняття матеріалу, тобто, як влучно зазначила група міжнародних дослідників на чолі з Т. Гордон, подібна система занепокоєна лише «створенням обізнаних громадян» [18, с. 76]. Звикнувши до цих пріоритетів, деякі старшокласники не зрозуміли потребу у дисципліні громадянська освіта, оскільки, на їх думку, він не має значення під час вступу до вищих навчальних закладів. Такий утилітарний підхід до знань підтверджується наступними висловлюваннями: *«Зачем мне эстетика или гражданское образование, когда мне сдавать математику при поступлении?» (Луганська область)*. Брак престижності громадянської освіти виявився також у типовому переконанні учнів у тому, що в школі мають викладати тільки такі предмети, як математика, хімія, географія, мови. Так, зі слів одного учня Львівської області, *«решту ми можемо дізнатися з життєвого досвіду»*.

Учнім було складно дати відповідь на запитання щодо кола тем, які повинна охоплювати громадянська освіта або що вони хотіли б вивчати поглиблено. Школярі активніше говорили про предмети, яких немає в навчальному плані, а не про конкретні теми або практичні навички в межах громадянських студій. Пропонуючи більше дисциплін, які, на їхню думку, необхідні для майбутнього навчання в університеті або для роботи, вони мало згадували про потребу ознайомлення з проблемами підготовки до трудової діяльності, сплати податків, безробіття, вміння розпоряджатися грошми, розв'язування проблем, пов'язаних із алкоголем, наркотиками та курінням, статевим вихованням – питаннями, представленими в міжнародних дослідженнях як релевантніші для молоді в таких різних країнах, як Велика Британія [17; 19] й Аргентина [20].

«Наталя: Я би хотіла право, філософію і латинь.

Василина: Ділове мовлення. Взагалі то ділове мовлення отримується дуже важливим, бо воно потрібне на кожному факультеті і в майбутньому там, де ти будеш працювати.

Галина: Навіть не можемо скаргу написати» (м. Львів).

Сформовані в країні методи викладання не сприяють розвитку особистої ініціативи та активності учнів, тобто їх агентності – здатності діяти самостійно і робити вільний вибір [21]. Попри це, молоді українці незалежно від місця проживання цінували можливість висловлювати переконання і думки на уроках і брати участь у дискусіях, аналогічних до тих, які було проведено з ними в ході цього дослідження:

«Ірина: А вот если б мы обсуждали хотя бы как мы сейчас сидим обсуждаем политическую жизнь, для нас это было бы интересно. Мы обсуждали бы духовную жизнь человека, но у нас этого нет. Мы пишем сочинения, отвечаем на тупые вопросы, да, есть просто тупые вопросы, на которые ответа нет» (Луганська область).

«Наталя: Наша вчителька вважає, що найголовніше – це конспект. Тобто ми цілий урок пишемо конспекти. Один раз було заняття, ми розбирали тему з джерелами, це заняття, на мою думку, тоді було цікаве, тому що ми висловлювали свою думку, а так постійно пишеш конспект» (м. Львів).

Покликаючись на власний досвід написання дидактичних тестових завдань, у конкретному випадку з історії України, учні середньої школи на Львівщині звернули увагу на наявні конфлікти між школярами і вчителями щодо методів оцінювання їхніх незалежних думок. Так, учні, як свідчить витяг із стенограми групової дискусії, зазначили, що вчителі сприймають відхилення від тексту підручника або розбіжності в думках з учнями як загрозу для авторитету вчителя. Подібні скарги від учнів зафіксовано нами й в інших школах, де відбувалися дискусії. Про це свідчать також інші дослідження шкільного життя України. Так, у статті дослідниці Анни Фурнієр ідеться про те, що вчителі не в змозі спокійно та виважено реагувати на заперечення учнів або спроби самостійного інтерпретування офіційних трактувань змісту шкільних предметів [22]. Отже, за словами респондентів:

«Микола: В нас, наприклад, тематична [контрольна] деколи з історії, четвертий рівень [складності] – свою думку написати. Я маю різні думки, я не можу мати такої самої думки, як всі, я пишу свою думку, вона каже, що то неправильно, бо так не має бути. Тоді я кажу: «Не пишіть, «Як на вашу думку, треба писати: як то було».

Ришард: В мене теж дуже часто конфлікти бувають. Як на твою думку? Навіщо питати про мою думку, якщо хочеться почути правильну?

Микола: Має бути правильна відповідь, а не думка.

Модератор: А правильну де взяти?

Микола: З книжки.

Ришард: В підручнику» (Львівська область).

Під час спостережень на уроках ми змогли переконатися в тому, що дискусії проводяться рідко, і вчителі майже не сприймають самостійну, критичну позицію учнів. Наведемо приклад із щоденника спостережень. Запис від 12 вересня 2006 року: *«Урок української літератури. Тема уроку “Біографія і твори Миколи Хвильового”. Вчителька, яку учні назвали в попередньому інтерв’ю “справжнім українським патріотом”, розповідає про тяжку долю письменника, який, вона постійно наголошує, постраждав від комуністичного режиму. Відволікаючись від теми, вона нарікає,*

що комуністична партія до сих пір представлена у Верховній Раді та “грає там свою скрипку”. Натомість, наголошує вчителька, вона вже давно мала би бути заборонена. Один учень на це вигукє з місця, що не треба забороняти, бо буде, як раніше, коли компартія забороняла свободу вибору. Вчителька відреагувала з сарказмом: “Диви, яких ми тут демократів повиховували”, очевидно невдоволена фактом оскарження своєї думки та переконаннями учня». Цей епізод підтверджує той факт, що вчителі, всупереч демократичним пріоритетам шкільної освіти, намагаються виховувати слухняного учня-громадянина, який має ставитись із повагою до влади та шкільного керівництва. Хоча брак місця не дає змоги подати тут аналіз уявлень учнів щодо того, які характеристики притаманні хорошему громадянину, зауважимо, що більшість із них перебуває у площині обов’язків і відповідальності: «поважати інших», «жити відповідно до моральних принципів», «бути патріотом», «знати закони», «поважати традиції країни», «не мати поганих звичок».

Випадки, коли учні ставилися позитивно до громадянської освіти, траплялися в школах із більш відкритою демократичною культурою, яка спонукала учнів до участі в шкільних справах і позакласних заходах, таких, як дискусійні клуби та дослідницькі розвідки. Учні однієї із шкіл зауважили, *«що дуже важливо вивчати і “Громадянську освіту” і “Людину і суспільство”, тому що це все-таки насправді формує наші думки, ми маємо право вільно висловлюватися і потім мати свій світогляд, саме ці політичні погляди» (м. Луганськ).* Однак учні зазначали, що в принципі такий демократичний і особистісно-орієнтований підхід був доволі винятковим:

«Павло: Наприклад, взять общеобразовательные школы, там просто даже интересы детей не рассматриваются. Если у нас поддерживается, что мы рассматриваем политические взгляды, обсуждаем – это поддерживается, а в других школах... Например, я до себя в старую школу приезжал; здесь интересовались Майданом, всем этим, а там – нет. Там даже на уроках это упускается и говорят: “Сейчас будем учить предметы, а все остальное – это лишнее”.

Петро: В других школах не дают достаточно информации, чтобы человек как-то свой сформировал взгляд, а скорее даже ему его навязывают» (м. Луганськ).

Учні позитивно оцінювали діяльність учителів, які залучали їх до дискусій і були уважні до думок учнів. Наприклад, випускниця з Луганська оцінила уроки вчительки історії та споріднених дисциплін: *«она старается преподавать так, чтобы уважать нашу точку зрения, то есть не влияют на нас», «она обязательно спросит каждого из нас, как ты думаешь, а потом скажет*

своё, то есть она не насаждает ничего», «то, что написано в учебнике, она всегда говорит нам не обращать внимание на мнение автора, а думать самостоятельно» (м. Луганськ). Під впливом таких учителів у молоді з'являється інтерес до соціально-політичних питань, що виходять за межі навчальної програми. Іноді цей інтерес супроводжується зацікавленістю у перегляді телевізійних новин: *«Я вот новости стала смотреть утром, когда собираюсь в школу. Уродителей стала больше интересоваться. У меня мама не пропускает ни одной серии новостей, ну у нее профессия такая, что надо в курсе всего быть, так интересуешься иногда у нее, там что, как допустим, когда из-за подготовки к ВУЗу не успеваешь» (м. Луганськ).*

Таким чином, як і в інших міжнародних дослідженнях щодо учнівського досвіду вивчення громадянської освіти [17; 18; 19], учасники цього дослідження віддали перевагу активним, діяльним і цікавим для цієї вікової групи методам навчання, які найзначиміші для успіху громадянської освіти в Україні. Наприклад, вони наголошували на потребі збільшення кількості екскурсій, фільмів, використання мультимедійних ресурсів (таких, як Інтернет, диски тощо). Учні обох регіонів запропонували внести до програми більше актуальних і цікавих матеріалів, зокрема, пов'язаних з сучасними проблемами. Ця пропозиція перетинається з наявною у респондентів стурбованістю соціальними, екологічними проблемами рідного краю, зацікавленістю в особистих і суспільних питаннях, а також їх відносно високим рівнем обізнаності в національних і міжнародних подіях. Так, учні однієї із шкіл Львівської області, як свідчить наступний уривок із групового інтерв'ю, висловлюють занепокоєність тим, що школа залишається відокремленою від реалій зовнішнього світу, а також досвіду сучасної молоді за її межами:

«Андріяна: Наприклад, навіть на історії ми не обговорюємо, що зараз відбувається. Ми все минуле, минуле. Навіть не порівнюємо з теперішнім часом.

Марта: Шкільна програма вже така застаріла, підручники застарі, програми взагалі нецікаві.

Андріяна: Суто по шкільній програмі. Ну принаймні от говорили про 11 вересня на англійській, а на інших уроках ми взагалі про те не говоримо.

Марта: І не згадуємо.

Модератор: А щоб ви змінили у викладанні суспільствознавчих предметів?

Андріяна: Більше реальні приклади з життя.

Надія: Стиль викладання може.

Модератор: А який вам подобається стиль?

Надія: Вони так говорять, ну якось не по-сучасному, вживають такі слова, що ми не розуміємо, про що говориться» (Львівська область).

Створення зв'язків між школою і громадою займає центральне місце у філософії громадянської освіти і вважається елементом, що допомагає молоді ототожнювати уроки з реальним життям [10; 23]. Однак, як засвідчують матеріали цього розділу, багато хто з учасників дослідження не знає, як досвід, накопичений під час вивчення громадянської освіти, може бути застосований на практиці в повсякденному житті. Втім, школи можуть створити умови для громадянської активності в межах шкільного простору шляхом залучення молоді до прийняття рішень, спробою надання учням слова, можливостей практикувати демократію в шкільних умовах. Наприклад, школи могли б використати події помаранчевої революції в Україні як урок громадянськості. Наведений нижче досвід практичної діяльності шкіл Луганської області під час цієї політичної події дає можливість глибше висвітлити проблеми не/демократичного виховання молоді в сучасній школі.

Приклад вивчення суперечливих питань у дзеркалі помаранчевої революції

Під час проведення польових робіт шкільна адміністрація, вчителі й учні асоціювали це дослідження з подіями помаранчевої революції 2004 року і, як наслідок, розповідали про те, як зазначені події сприймалися в школі. Якщо на Львівщині у той час, коли населення брало участь у демонстраціях, школи були переважно зачинені, на Луганщині школи працювали й мали справу із суперечливими політичними поглядами учнів. Викладачі громадянської освіти засвідчили, що молодь виявляла підвищений інтерес до політики під час помаранчевої революції: *«В период выборов старшеклассники, одиннадцатый класс, они действительно не отрывались от телевизоров. Разные каналы смотрели. Они приходили и говорили: "Мы не спали, мы правда не спали, мы смотрели до утра программы". Вот именно активность у них была, хотя, может, и не всегда это нужно было» (Луганська область).* Так, помаранчева революція політизувала шкільне життя так само, як і суспільне. Зі спогадів видно, що розбіжності у поглядах існували, й учні постійно обговорювали помаранчеву революцію в школі: між собою та з учителями:

«Тетяна: Особенно у нас в классе была полная агрессия, потому что наша классная руководительница была за Ющенко.

Наталя: А весь класс за Януковича.

Тетяна: И поэтому у нас такие споры были.

Ольга: Когда она нашла у Паши в дневнике листовку, что там было написано?

Ангела: Там что-то за Януковича было написано, по-моему.

Ольга: Да, а с другой стороны там просто политика Януковича описана. И она лежала у него в дневнике. Классная руководительница, когда проверяла дневник, заставила, не просто сказала: "Паша, убери", а реально заставила его, таким жестким тоном сказала, чтобы он выкинул эту листовку или хотя бы убрал из дневника» (м. Луганськ).

Хоча всі учні привнесли в школу свій живий інтерес, думки та політичні позиції, школи по-різному зреагували на цей виклик. Адміністрація більшості шкіл Луганської області заборонила учням обговорювати події помаранчевої революції – теми, що, як нам здається, була б потенційно плідною для уроків громадянської освіти. Така заборона пояснювалась тим, що учні старшої школи (принаймні на думку директора однієї із шкіл) не були достатньо зрілими, щоб правильно оцінити події. Директор ідеалістично і сентиментально охарактеризувала випускників школи (молодь, що тільки починає самостійне життя) як «чистих, хороших, нормальних дітей» і зазначила, що вони ще занадто молоді, щоб мати думку про політичну ситуацію в країні або прагнути брати участь у політиці. Таке сприйняття збігається з даними, одержаними А. Фурнієр, яка в етнографічному дослідженні, проведеному в середніх школах Київської області, доводить, що стиль викладання громадянської освіти в країні сприяє вихованню в учнів «одомашненого українського патріотизму», пов'язаного з поняттями порядку, слухняності й споглядання, а не дії [22, с. 108]. Зокрема, дослідниця наводить чисельні коментарі вчителів на адресу учнів на кшталт: «Ви замалі мати свою думку» [22, с. 109].

У розмові з учителем, наведеній на початку цього розділу, ми намагалися показати, що оцінка вчителем підвищеної зацікавленості учнів до помаранчевої революції (а саме зауваження стосовно того, що «*активность у них была, хотя, может, и не всегда это нужно было*») відповідає переконанню багатьох дорослих, що молодь, без права голосу, була надто активна для свого віку. На думку багатьох учителів, тільки по досягненню певного віку може розпочинатися громадянська участь особистості в суспільно-політичному житті країни. Інша вчителька громадянської освіти з Луганська зазначила, що «*школа должна быть аполитична*», тому що «*это просто нечестно, что я прихожу как учитель к детям, которые мне доверяют в вопросах учебы, как человеку доверяют, если я начну им пропагандировать свои политические взгляды*». Цілком можливо, що відсутність досвіду проведення таких дискусій може зашкодити вчителям вести уроки з суперечливих політичних питань професійно. Обговорення, ініційовані вчителем (які мали на меті вираження

різних політичних поглядів у класі) деякі учні сприймали як намагання нав'язати їм чужу точку зору.

На завершення подамо два взаємопов'язаних інтерв'ю, які демонструють невдалу спробу розібратися в суперечливій політичній ситуації під час уроків. Так, учителька виключає можливість того, що учні школи емоційно переживали політичні події 2004 року чи брали участь у помаранчевій революції. Одночасно вона зазначає, що на її уроках вирішувалися проблеми стереотипів та регіональної нетерпимості: «*Я считаю, наши дети были очень толерантны. Вот даже на уроках гражданского образования были эти темы, выборы, я говорила, почему у нас так, а потому что мы там не знаем глубоко, потому что срывают стереотипы. А надо что самое главное? Надо уметь понять. У нас не было вот такого, может потому, что мы все тут друг друга знаем, но у нас не было такого категоричного противостояния. Нет, нормально, хотя взгляды были всякие, безусловно, как и в семьях были взгляды, но в целом дети очень нормально... Но в отношении того, что [ученики] нигде не принимали [участие], это я на то процентов уверена*» (Луганська область).

Натомість клас, який вчителька представила як толерантний і спроможний сприймати її настанови, мав зовсім протилежні настрої, що дає нам уявлення про стосунки між учнями і вчителями. Наступний витяг із стенограми демонструє безрадісну ситуацію в школі, де більшість учнів можуть не погоджуватися з учителем тільки мовчки. Це, безперечно, вказує на ширше коло проблем, ніж на окремий епізод політичного протистояння в Україні. Розповідь дівчат свідчить про те, що вони вже дорослі люди зі сформованими поглядами, обговорення яких з учителями вони уникають через дисбаланс владних стосунків.

«Модератор: А вы на уроках затрагиваете события, которые происходят в Украине?»

Любов: Редко.

Юлія: Не то чтобы, потому что у нас же на выборах [учитель] имела не нашу точку зрения. Поэтому она, чтобы не создавать конфликт, мало об этом упоминает.

Зоя: То есть эта точка зрения называется Ющенко, а не Янукович. Она понимала, что весь класс за Януковича, и если она начнет говорить, как она говорила, что вот она ездила к Ющенко, на западную Украину, там люди точно такие и типа нормальные и тому подобное. Но в классе 22 подростка, ну можно сказать взрослые люди, а она нам что-то пытается за Ющенко. А мы как? Она начальство, и мы не можем выразить в полной мере своё мнение о Януковиче.

Модератор: Почему не можете?

Зоя: Ну, в принципе, ну не можем, в общем.

Юлія: Мы одиннадцатый класс, и она нам об этом напоминает.

Любов: О наших экзаменах.

Модератор: Ну, тем не менее, вы же можете аргументировать свою точку зрения?

Юлія: Очень трудно.

Зоя: А потом она свою на экзамене аргументирует.

Любов: Да, лучше не трогать» (Луганська область).

Американська дослідниця проблем політичної та громадянської освіти Карол Хан [24] наголошує на тому, що для розвитку громадянської позиції учнів та їх ефективного залучення до громадських процесів учителі повинні приділяти спеціальну увагу змісту освіти, дидактиці, методиці викладання дисциплін і відкритості шкільного клімату. Здається, що молодь справді зацікавлена в обговоренні історичних і сучасних подій, які дають можливість виражати власну точку зору, вести діалог, вступати у дискусію [25]. Учні говорили про відсутність проблемного змісту в навчальних програмах, а також у практиці викладання соціально-гуманітарних дисциплін зокрема. Разом із тим, учні наголошували на відсутності відкритих обговорень (і спостереження під час уроків підтвердили це) та заходів, які б дали змогу молоді висловлювати власні погляди в комфортній, доброзичливій атмосфері. Учителі нерідко були занепокоєні перспективою розширення демократії в школі й наданням школярам голосу, наголошували на обов'язках, а не правах учнів. Критичні зауваження і розсудливість учнів наштовхують на думку, що вчителям було б корисно залучати їх до процесів прийняття рішень, що стосуються змісту уроків громадянської освіти, а також створювати сприятливі умови для більш демократичного діалогу і неофіційної взаємодії.

Висновки

Результати дослідження, представлені у статті, свідчать, що громадянська освіта в Україні необхідна, однак її зміст і, понад усе, методи викладання потребують перегляду. Розгляд проблем запровадження громадянських студій завдяки опитуванню старшокласників загальноосвітніх шкіл Луганської і Львівської областей України

(а також проведення інтерв'ю з учителями та спостережень під час уроків) виявив у школах тенденцію до виховання молодих громадян у пасивному дусі. Зокрема, аналіз способу викладання матеріалу на уроках, а також аналіз перебігу подій помаранчевої революції в школах Луганщини показує, що деякі вчителі не готові, не зацікавлені й не мають досвіду щодо використання громадянознавчого потенціалу шкільних предметів, розгляду спірних політичних питань. Натомість, побажання учнів щодо більш відкритого спілкування в школі й демократичного діалогу з учителями означає, що це є важливим чинником для становлення громадянської позиції молоді. У той час як учителі сприймали учнів як громадян майбутнього, які ще не в змозі ні приймати рішення, ні раціонально мислити, опитані старшокласники виявили вміння критично й самостійно мислити, бажання глибше вникати в проблеми суспільно-політичного характеру й мати право голосу стосовно власного навчання.

Таким чином, у сфері громадянської освіти залишаються актуальними й потребують подальшого опрацювання такі проблеми:

- подальший розвиток школи як демократичної суспільної інституції, залучення учнів до обговорення шкільної політики та суперечливих питань суспільного життя, а також до прийняття рішень стосовно власного навчання;
- зосередження уваги на новітніх практиках, методиках та інструментарії викладання громадянської освіти у контексті підвищення кваліфікації вчителів;
- необхідність заміни інформаційного підходу до навчання проблемно-діяльнісним, спрямованим на виховання самостійних ініціативних і відповідальних членів суспільства;
- необхідність проведення досліджень щодо змістового наповнення та добору чітких підходів щодо системного впровадження громадянської освіти, а також моніторингу й оцінки ефективності громадянської освіти у формуванні громадянської компетентності учнівської молоді.

1. Сухомлинська О. Ідеї громадянськості і школа України / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 20–25.
2. Позняк С. Семантика громадянської освіти / С. Позняк // Шлях освіти. – 2006. – № 1. – С. 22–27.
3. Іванчук В. Формування громадянської культури учнівської та студентської молоді в процесі навчання / В. Іванчук // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 28–31.
4. Концепція громадянського виховання особистості // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2000. – № 22. – С. 7–21.
5. Концепція громадянської освіти в Україні // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 26–31.

6. Концепція 12-річної загальної середньої освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 2. – С. 3–22.
7. Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 1–2. – С. 5–61.
8. Іванчук В. Формування громадянської культури учнівської та студентської молоді в процесі навчання / В. Іванчук // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С. 28–31.
9. Чорна К. Основні ідеї уроку громадянськості в старших класах / К. Чорна // Педагогічна газета. – 2000. – № 6. – С. 6–7.

10. Дем'янчук О. П. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід / О. П. Дем'янчук // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2001. – Т. 19. – С. 64–69.
11. Жадан І. В. Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді / І. В. Жадан // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2000. – Т. 18. – С. 91–95.
12. Клепко С. Ф. Громадянська освіта: необхідні утопії / С. Ф. Клепко // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2002. – Т. 20. – С. 61–65.
13. Овдієнко Л. Н. Громадянська освіта у школі: вектор пошуку / Л. Н. Овдієнко // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2002. – Т. 20. – С. 66–69.
14. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства / С. Г. Рябов // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2004. – Т. 31. – С. 54–64.
15. Denzin N. K. Introduction : The discipline and practice of qualitative research / N. K. Denzin, Y. S. Lincoln // Handbook of qualitative research. – London : Sage, 2000. – P. 1–28.
16. Lister R. Unpacking children's citizenship / A. Invernizzi, J. Williams // Children and citizenship. – London : Sage, 2008. – P. 9–19.
17. Weller S. Teenagers' citizenship : Experiences and education / S. Weller. – London : Routledge, 2007. – 194 p.
18. Gordon T. Making spaces : Citizenship and difference in schools / T. Gordon, J. Holland, E. Lahelma. – Basingstoke : Macmillan Press, 2000. – 235 p.
19. Lister R. Young people's voices : citizenship education / R. Lister, S. Middleton, N. Smith. – Leicester : The National Youth Agency, 2001. – 60 p.
20. Bonder G. Young women in Argentina : Citizenship representations and practices in the context of transition / G. Bonder, M. Arnot, J.-A. Dillabough // Challenging democracy : International perspectives on gender, education and citizenship. – London : Routledge, 2000. – P. 238–256.
21. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс ; При участии К. Бердсолл : Пер. с англ. Изд. – 2-е, полностью перераб. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
22. Fournier A. Patriotism, order and articulations of the nation in Kyiv high schools before and after the Orange Revolution / A. Fournier // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2007. – № 1. – P. 101–117.
23. Davies I. Good citizenship and educational provision / I. Davies, I. Gregory, R. Shirley. – London : Falmer Press, 1999. – 150 p.
24. Hahn C. School influences and civic engagement / L. Sherrod, C. Flanagan, R. Kassimer // Youth activism : An international encyclopedia. – Westport, CT : Greenwood Press, 2005. – P. 556–562.
25. Думки українських учнів про громадянську освіту та вивчення суперечливих питань / Громадянська освіта – Україна. – Режим доступу до док.: URL: http://www.civiced.org.ua/docs/Student%20views%20summary_UKR.doc. – Назва з екрана.

A. Tereshchenko

LEARNING CITIZENSHIP EDUCATION IN UKRAINE: HIGH-SCHOOL PUPILS' EXPERIENCES AND SUBJECT RELEVANCY

Based on empirical research conducted during 2005–2006 academic year in Luhansk and Lviv regions, this article explores the problems of introducing citizenship education in secondary schools of Ukraine. The author analyses students' perceptions of the subject and also explores the general problems regarding the formation of youth citizenship through schooling.

УДК161/162+378

Дуцяк І. З.

МИСЛЕННЄВА ПРАКТИКА У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ ЯК ОСНОВА ВИВЧЕННЯ ЛОГІКИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Обґрунтовано важливість формування курсів логіки для вищих навчальних закладів на основі мисленнєвої практики у середній школі. Викладено результати дослідження різних форм абстрактного мислення (означень, класифікацій, умовиводів та ін.), які в явному чи неявному вигляді містяться в підручниках для середньої школи. Сформульовано основні напрями використання цих знань у процесі викладання логіки у вищих навчальних закладах.

Суть та актуальність теми дослідження

На зміст і форму викладання логіки у вищих навчальних закладах впливає низка чинників. Мабуть найважливішими з них є сукупність досягнутих у цій галузі знань і те, які саме завдання ставить перед собою педагог у процесі викла-

дання дисципліни. Водночас навіть тоді, коли два викладачі ставлять перед собою однакові завдання, скажімо, навчити студента свідомо застосовувати абстрактне мислення, виклад логіки у них може істотно відрізнятись через різні тлумачення предмета логіки та її зв'язків з суміжними